

Олександр Удод

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), oudod@ukr.net

Ф. П. ШЕВЧЕНКО ЯК ІСТОРИК-КОНЦЕПТУАЛІСТ

Статтю присвячено окресленню теоретичних засад творчості українського історика Ф. П. Шевченка. Наголошено на особливостях його дослідницької роботи, яка проходила в умовах жорсткого контролю владних структур. Стиль наукових праць Ф. П. Шевченка та їхня тематика у поєднанні з особистою громадянською позицією вченого дозволяють класифікувати його як історика-концептуаліста.

Ключові слова: Ф. Шевченко, концептуальна історія, історія України.

Olexandr Udod

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Head of Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oudod@ukr.net

F. P. SHEVCHENKO AS HISTORIAN-CONCEPTUALIST

The article is devoted to the outline of theoretical foundations of the work of Ukrainian historian F. P. Shevchenko. The peculiarities of his research work, which was taken under the strict control of government structures, were emphasized. The style of F. P. Shevchenko's scientific works and their subjects in combination with the personal civic position of the scientist make it possible to classify him as a conceptual historian.

Keywords: F. Shevchenko, conceptual history, history of Ukraine.

У грудні 2014 р. Інститутом історії України НАН України та Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського було проведено круглий стіл з нагоди 100-річчя від дня народження українського історика Федора Павловича Шевченка (24.08.1914–01.11.1995). Ювілей став мотиватором для заглиблення у творчу

спадщину вченого, детального аналізу його біографії, непростих взаємин історика з владою в умовах тоталітарного суспільства, особливостей дослідницьких практик та ін. Загалом мова йшла про визначення місця Ф. П. Шевченка в українському історичному процесі 1940–1990-х рр., що, зважаючи на тривалість і суперечливість цього періоду, вимагало багатofакторного підходу. Одним із таких можливих параметрів багатозначного за суттю окреслення місця історика в історіографічному процесі є внесок ученого в розвиток концептуальних засад історичної науки. З точки зору філософії та методології науки концепція, або концептуальні засади є неодмінною формою знання¹. Інколи концепцію ототожнюють із теорією або парадигмою. Але не про всіх учених-істориків можна сказати, що вони є концептуалістами, тобто розробниками теоретичних засад історичної науки, оригінальних концепцій української історії. Та й термін «історик- концептуаліст» не набув широкого розповсюдження в українській історіографії. В останні роки активно послуговується цією дефініцією сучасний український історик І. Б. Гирич. У 2012 р. з-під його пера вийшла книга з красномовною назвою «Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів»². Так, наприклад, Володимира Антоновича І. Б. Гирич називає «автором концепту нової України», а Михайла Брайчевського – власне як «історика-концептуаліста»³. М. Ю. Брайчевський, на думку І. Б. Гирича, належить до когорти «гуманітаріїв широкого діапазону, зацікавлених ХІХ–ХХ ст., які створювали теоретичні й концептуальні засади української історії: М. Максимович першим почав формулювати основні засади схеми української національної історії; М. Костомаров відстоював думку про федералізм у князівські часи, про наявність ще в домонгольську епоху етнічної різниці серед східного

¹ Рижко В. А. Концепція як форма наукового знання. – К.: Наукова думка, 1995.

² Гирич І. Б. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. – 488 с.

³ Там само. – С. 20, 325.

слов'янства; В. Антонович снував нитку тяглості української історії через литовсько-польську до козацької доби; М. Грушевський уже остаточно усталив національну науку, яка обґрунтувала прагнення українців на самостійне життя... М. Брайчевський... продовжив українську історію вглиб віків, заводячи спадкоємність етнічної історії і державної традиції від слов'янської епохи до періоду антської держави»⁴. Окрім вказаних істориків, до когорти вчених-концептуалістів І. Б. Гирич відносить також В. Вернадського, О. Кониського, С. Єфремова, А. Жука, О. Левицького, Я. Дашкевича. Це були, як правило, найбільші українські історики кінця XIX–XX ст., які визнавали схему української історії Михайла Грушевського, всіляко чинили опір нав'язуванню російського образу української історії, визнавали тяглість української історіографії.

В українській історіографії вчений-історик виконував чимало непритаманних науковцям функцій. Історики були більше, ніж ученими. Вони не лише писали історію, а й творили історію. Висвітлення подій минулого перебувало в прямій залежності від позиції історика щодо політичних перспектив України в майбутньому. Тобто суспільно-політичні переконання вченого детермінують його концептуальні історіографічні погляди. Не випадково в радянський період називали «латентними націоналістами серед офіційних істориків» Я. Ісаєвича, Ф. Шевченка, К. Гуслистого. І. Шовкопляса. За цими, а також багатьма іншими ознаками (методологія, наукова школа), є можливість групування істориків. Але, як відомо, сьогодні в історіографії не існує узгодженої класифікації українських істориків, бо основним критерієм розмежування історичних напрямів є, все таки, суспільно-політична домінанта.

Свою оригінальну класифікацію істориків запропонував О. В. Ясь, пов'язуючи дефініцію «тип історика» із стильовими вимірами наукової творчості. За його оцінкою, це поняття (тип історика) побутує на теренах історіописання щонайменше від XIX ст. Первісно з типом історика асоціювалися самотутня манера певного вченого, передусім яскраві прикмети його твор-

⁴ Там само. – С. 315–326.

чості, інколи навіть особисті якості, зокрема комунікативні, лекторські і т. п. У другій половині XIX ст. в епоху романтизму та позитивізму вирізнялися такі відомі типи як історик-художник та історик-критик (історик-аналітик). Іноді типологію вчених-гуманітаріїв прагнуть пов'язати з відповідним соціокультурним контекстом. Вирізнення типів істориків відіграє помітну роль у представленні образів учених у наукових та історіографічних студіях, оскільки, на думку О. В. Яся, дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати дослідницькі практики⁵. В історіографії можна знайти означення таких типів істориків:

- історик-аматор;
- історик-аналітик (аналітик-документаліст, історик-архівіст);
- історик-антиквар;
- історик-архівіст (історик-дослідник);
- історик-енциклопедист (учений-енциклопедист, інтелектуал-енциклопедист);
- історик-критик (дослідник-критик);
- історик-синтетик (історик-концептуаліст, історик-мислитель, історик- філософ, «філософ в історії»);
- історик-художник («історик-поет», «поет-учений»);
- історик-філософ;
- історик-чиновник;
- історик-висуванець;
- історик-деструктор (історик-руйнівник);
- «практикуючий історик» (дослідник-фактограф);
- приватний історик (приватний учений, «незалежний учений»);
- соціологізуючий історик (соціолог-історик, учений-соціолог).

Як бачимо із цього переліку типів істориків, історик-концептуаліст ототожнюється з істориком-синтетиком, істориком-

⁵ Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-і роки XX ст.): монографія: у 2 ч. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – С. 56.

мислителем, істориком-філософом, філософом в історії. Очевидно, що під таким типом історика розуміється найвищий рівень узагальнення, творення концепцій і теорій історичного процесу. Таким чином, поняття «історик-концептуаліст» є багатозначним, а власне термін «концептуаліст» привнесений в історіографію із інших галузей гуманітаристики, зокрема мистецтвознавства та філософії. Термін походить від латинського *conception* (розуміння), що означає систему поглядів, розуміння явищ і процесів. Близьким за змістом є також термін «концепт» (від латинського *conceptus* – думка, поняття), що означає стійку авторську ідею, інноваційну ідею, яка містить в собі творчий сенс, сенс поняття, смислове значення. Раніше, ніж в історіографії, під терміном «концептуалізм» розуміли напрям схоластичної філософії (пізнання проявляється разом із досвідом), а в мистецтвознавстві – концептуальне мистецтво як мистецький рух постмодернізму (схематизм). Ось чому не всі історіографи погоджуються із залученням терміну «концептуаліст» для означення певного типу історика. Але, на нашу думку, для історіографії має бути корисним поглянути на цю проблему (класифікація істориків, означення типів істориків) через призму філософії.

У 2011 р. вийшла книга Володимира Білодіда «Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович (історіографічні нариси)»⁶, в якій стверджується думка, що В. Антонович – це історик-документаліст, історик-концептуаліст, для якого факти є складниками певного цілого, всі факти ідейно навантажені. У дослідженнях В. Антоновича завжди зберігається повна рівновага і гармонія між ідеєю та фактом. Свого часу ще М. П. Драгоманов, зважаючи на важливість опрацювання фактів, говорив, що «коло цього матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тобто викладом, освіченою ідеєю». Схожі думки знаходимо власне у Федора Павловича Шевченка. У 1968 р. вийшла його відома праця «Історіографія – важлива історична дисципліна», в якій історик послідовно виступав

⁶ Див.: Білодід В. Д. Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович (Історіографічні нариси). – К., 2011. – 335 с.

проти фактографізму в історичній науці, простого нанизування фактів. Історик, на думку Ф. П. Шевченка, не є звичайним оповідачем чи байдужим обліковцем. «...Не можна обмежуватися лише фіксацією фактів, – писав Ф. П. Шевченко. – Авторитет, сила фактів стають ще більш переконливими, якщо вони науково узагальнені, якщо з них зроблено теоретичні висновки, бо тільки це є ознакою справжньої науки»⁷. Є всі підстави вважати творчість Ф. П. Шевченка органічним продовженням теоретико-концептуальних досліджень українських істориків ХІХ – початку ХХ ст., яких І. Б. Гирич якраз і характеризував як істориків-концептуалістів.

Які саме положення, фактори та висновки із наукової спадщини Федора Павловича Шевченка дають підстави говорити про нього як про історика-концептуаліста?

Ф. П. Шевченко жив і працював у надзвичайно складний час. Історіографічна ситуація в Україні в 1960–1980-х рр. не тільки безпосередньо впливала на творчість Ф. П. Шевченка, а й, за словами І. І. Колесник, «сам формат постаті Ф. Шевченка відбивав характерні риси та провідні тенденції розвитку української історичної науки середини – другої половини ХХ ст.»⁸. За українською історичною наукою того часу закріпився статус провінційної науки, переважала проблемна історіографія та багатотомні видання як результат не стільки колективної праці, а як наслідок жорсткого контролю ідеологічних владних органів і самооцензури над змістом колективних узагальнюючих текстів. Відбулося так зване роздержавлення української історичної концепції та одержавлення української історичної науки. Основні концептуальні засади було сформульовано в Москві в сумнозвісних тезах до 300-річчя «возз'єднання України з Росією» з їх знаменитою тріадою: споконвічна дружба українського і росій-

⁷ Шевченко Ф. П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Шеченко Ф. Історичні студії: збірник вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2014. – С. 598.

⁸ Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал – 2005. – № 2. – С. 178.

ського народів; закономірність «возз'єднання» України й Росії; спільність історичного розвитку всіх «братніх» народів СРСР. Українські історики як місцеві, провінційні вчені, повинні були документально підтверджувати означені постулати, наповнювати історичну науку численними однотипними працями, які зрештою були лише історіографічним тлом, на якому поставала генеральна лінія партії. Сучасник тих подій Я. І. Дзира (1931–2009) у своїх спогадах про роботу в Інституті історії та про взаємини з колегами-істориками об'єктивно передав не так наукову, як навколонукову атмосферу: «... в 1972 р. поняття “українська історія”, “український народ” були ліквідовані. Терміни “українські”, “Україна”, “українець” не можна було вживати... Українська історія вивчалася виключно в соціальному, вульгарно-соціальному плані... Постійно вимагалось проводити тезу про однаковість історичних процесів в Україні і Росії. У всіх працях панувала формула: “як в Росії так і на Україні”»⁹. Яскраво і повчально описав Я. І. Дзира епізод, пов'язаний із колективним обговоренням монографії Ф. П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» у червні 1960 р. Я. І. Дзира був впевнений – влада не хотіла, щоб Ф. П. Шевченко став доктором наук. «Бо доктор наук займає якусь позицію... може горизонти науки якось розсувати і утверджувати свої позиції, ...щоб не було, що наші історики, наші вчені українські мають якусь концепцію, якусь думку... вони можуть тільки другий голос, третю скрипку грати»¹⁰. Рефреном звучали слова досвідченого і навченого владним контролем К. Г. Гуслистого: не забудьте про дружбу українського і російського народів. Бо це вимагалось: концепція так вимагала.

⁹ *Величенко С.* «Історія, історики й історіописання советських часів»: Інтерв'ю з Ярославом Дзирією (Київ, осінь 1988 рік) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopyssannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroiou-kyiv-osin-1988-roku>

¹⁰ Там само.

Український історик у 1950–1980 рр. міг висувати власну концепцію тільки за умови подолання офіційної (московської) концепції. Для цього вимагалось бути не тільки висококласним фахівцем, а й мати мужню громадянську позицію. Ф. П. Шевченко мав такі якості. І. І. Колесник зазначала, що «до когнітивних особливостей індивідуального мислення Ф. Шевченка слід віднести нахил до теоретизування, продукування нестандартних ідей, креативність, стратегічність мислення. Про це свідчить низка його розвідок, статей, есе з проблем теорії та методології історичної науки («Про суд історії», «Дискусія – невідмінна умова розвитку історичної науки», «Історія і сучасність»). Специфічною рисою стилю мислення Ф. Шевченка була системність: він сприймав історичну науку як систему дисциплін... Йому притаманні риси історика-теоретика, блискучого практика-аналітика та систематика, джерелознавця й археолога»¹¹.

Історичний синтез, а також і концептуальні узагальнення не могли бути реалізовані істориками в Радянській Україні офіційно, у планових наукових роботах. Провінціалізація української історичної науки знайшла своє відображення в історичному краєзнавстві. Ф. П. Шевченко теж багато уваги приділяв проблемам історичної географії та картографії, бо через ці спеціальні історичні дисципліни можна було у своєрідній формі легалізувати синтетичний погляд на події української історії в межах офіційної радянської доктрини.

У 1965 р. професор В. К. Яцунський виступив в «Українському історичному журналі» з ініціативою про створення історичного атласу України. Ф. П. Шевченко підтримав цю ідею і в 1960 р. опублікував статтю «Про структуру та список карт історичного атласу України». Він щиро вважав, що засобами картографії можна відтворити історичний процес у просторово-часовій цілісності. «Приємно відзначити, – писав Ф. П. Шевченко, – що все менше і менше стає людей, які історію вважають звичайним набором фактів, не зв'язаних між собою ніякою

¹¹ Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика. – С. 184.

закономірністю... Історичні події виникають і відбуваються в просторі та часі... На картах, схемах, планах, картограмах історичного атласа мають знайти своє відображення важливі події та явища в житті й розвитку українського народу з найдавніших часів до наших днів на всіх українських землях... Історичний атлас України повинен ґрунтуватися на міцній, справжній науковій основі»¹². Цей епізод, щодо методології створення історичного атласу, продемонстрував деякі особливості Ф. П. Шевченка як історика-концептуаліста, що полягали в поєднанні особистих рис історика, впливові історіографічної ситуації та тематики наукових досліджень. Характерні риси – це динамічність, завуальованість, повне або фрагментарне зображення подій, обережність, виваженість, експонування концепції проти іншої концепції.

Кандидатська дисертація Ф. П. Шевченка «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» у концептуальному сенсі, за оцінкою О. В. Яся, спонукала класовий і «народницький» дискурси (подавався через дефініції «трудоий народ», «експлуатовані маси»). З цієї перспективи Хмельниччина репрезентувалася Ф. П. Шевченком як «прогресивна» війна супроти соціального та національного гніту, яка кваліфікувалася автором як «національно-визвольна». Ф. П. Шевченко відстоював позицію, що це була «війна за вільне існування українського народу, за його місце в історії». Дещо в завуальованому вигляді до цього дискурсу вчений вводить також ідею державності, прослідковуючи причинно-наслідковий зв'язок визволення з-під польського панування та створення Української козацької держави.

Красномовним і показовим у сенсі протиборства концептуальних підходів була колізія з відхиленням цензурою статті Ф. П. Шевченка «Про деякі питання історії України» (1951), що була написана для «Вісника АН УРСР». У цій статті історик обґрунтував концепцію, згідно з якою початки української народності потрібно шукати ще на теренах окремих південно-

¹² *Шевченко Ф. П.* Про структуру та список карт історичного атласа України // Шевченко Ф. Історичні студії. – С. 549–550.

руських держав-князівств, передусім у Галицько-Волинському князівстві. Ф. П. Шевченко виступив проти концепції офіційного російського історика В. Мавродіна, який вважав, що «єдиний руський народ» склався ще в період Київської Русі, а процес дальшого злиття трьох східнослов'янських народностей було перервано феодальною роздробленістю та монголо-татарською навалою. Ф. П. Шевченко критикував позицію В. Мавродіна, вважав її помилковою, адже за її «основу взято не внутрішні закони розвитку народу, а зовнішні фактори, що аж ніяк не є визначальними». На допомогу було взято, за тодішніми канонами, «авторитетні» висловлювання Й. В. Сталіна та інших класиків. Це допомогло Шевченку провести думку, що процес формування української народності та державності розпочався якщо не раніше, то практично одночасно з російською народністю. Таку сміливу концепцію радянська цензура не могла допустити до друку. Начальник головного управління у справах літератури і видавництва при Раді Міністрів УРСР К. Полонник 7 липня 1951 р. направив першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникову доповідну записку, де зазначалося, що «ця праця історика Ф. Шевченко привернула до себе увагу Головліту УРСР рядом політично неправильних тверджень... наші історики приписують Київській державі більше, ніж вона заслуговує... Ф. Шевченко знову робить із Галичини горезвісний «Пьемонт», про який свого часу так багато писали українські буржуазні історики»¹³. Схожі концептуальні підходи прослідковувалися і в інших роботах Ф. П. Шевченка, як в опублікованих, так і в робочих матеріалах, виступах на засіданнях Вченої ради Інституту історії. Ще в 1940-х рр. він неодноразово говорив, що «державність українського народу треба підкреслити в історії України», доцільно вести мову про «український державний організм» ще з XI–XIII ст.

Концептуальні положення знаходимо і в популярній брошурі Ф. П. Шевченка «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів», яка тричі перевидавалась ук-

¹³ *Ясь О. В.* Незвичайні виміри творчості Федора Шевченка, або Тяжкий хрест українського й радянського історика // Шевченко Ф. Історичні студії. – С. 11–12.

раїнською мовою (1951, 1953 та 1954 рр.). У цій роботі автор, як і в багатьох інших роботах цього періоду, зазвичай вживав канонічні настанови і концепти, але здійснював спроби переінакшувати їх, посилаючись на вимоги марксистської теорії, змісту історичних передумов. У результаті виглядало, що Ф. П. Шевченко досить скептично сприймав концепцію приєднання України до царської Росії як «меншого лиха». Як свого часу із Мавродіним, у цьому випадку він вступив у полеміку ще з одним авторитетним офіційним істориком – М. В. Нечкіною. У полеміці з нею Шевченко зауважував: «Нечкіна у «злі» не хоче бачити зла, а лише позитив. Чому ми маємо вважати, що втрата державності є благом для багатьох народів».

Всі ці приклади наочно демонстрували напружену боротьбу українського історика з російською великодержавною історією за право творити вітчизняну історію на власних концептуальних засадах. «Особиста драма Ф. Шевченка, – за оцінкою І. І. Колесник, – полягала в тому, що сповнений творчої енергії та сил, він так і не зреалізував себе як дослідник-системник, теоретик. Недостатня самореалізація істориків, особливо великого масштабу, стала нормою тоталітарної системи радянської науки, чи то в центрі, чи на периферії. Сучасники Ф. Шевченка вважали, що він міг стати окрасою світової історіографії»¹⁴. Бути істориком-концептуалістом у радянській Україні в 1950–1980-х рр. означало справжній життєвий подвиг. Ф. П. Шевченко проніс свій важкий хрест українського й радянського історика.

REFERENCES

1. Bilodid, V. D. (2011). *Istoriografija ukrainskoi etnomentalnosti: V. B. Antonovych (Istoriografichni narysy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Velychenko, S. (2014). Istoriia, istoryky j istoriopsannia sovietskykh chasiv: Interviu z Yaroslavom Dzyroiou (Kyiv, osin 1988 rik). Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopsannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroiou-kyiv-osin-1988-roku> [in Ukrainian].

¹⁴ Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика. – С. 187.

3. Hyrych, I. B. (2012). *Mizh naukoiu i politykoiu: Istoriografichni studii pro vchenykh-kontseptualistiv*. Ternopil: Navchalna knyha Bohdan. [in Ukrainian].

4. Kolesnyk, I. I. (2005). Fedir Shevchenko: intelektualna henealohiia ukrainskoho radianskoho istoryka. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 178–192. [in Ukrainian].

5. Ryzhko, V. A. (1995). *Kontsepsiia iak forma naukovooho znannia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

6. Yas, O. V. (2014). *Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriypysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-i roky XX st.)* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].

7. Yas, O. V. (2014). Nezvyčajni vymiry tvorchości Fedora Shevchenka, abo Tiazhkyj khrest ukrainskoho j radianskoho istoryka. In *Shevchenko F. Istorychni studii: zbirnyk vybranykh prats i materialiv (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*, (pp. 9–38). Kyiv. [in Ukrainian].